

Джерела та література:

1. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.
2. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Издаваемое по Высочайшему повелению. Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – С.Пб., 1848. – 253 с. + 11 табл.
3. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Издаваемое по Высочайшему повелению. Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.Пб., 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл.
4. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Издаваемое по Высочайшему повелению. – Т. 12. – Ч. 1. Харьковская губерния. – С.Пб., 1850. – 193 с. +
5. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии*. Очерки по этнографии края // Под ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1012 с.
6. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Отделение 5. – Харьков, 1858. – 362 с.
7. *Липовская Т. Д.* Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.). – Днепрпетровск, 1982. – 83 с.
8. *Образование Департамента военных поселений*. – С.Пб., 1843. – 66 с.
9. *Об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний* // Полное собрание.
10. *Російський державний військово-історичний архів*. – Ф. 411. – Оп. 1. – Спр. 1538.
11. *Свод военных постановлений*. – Кн. 4. – Ч. 5. – С.Пб., 1838. – 630 с.
12. *Симашкевич М.* Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменецк-Подольский, 1880. – 90 с.
13. *Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г.* – Б. м. и б. г. – 38 с.
14. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві)*. – Ф. КМФ (колекція мікрофільмів) 12. – Оп. 1. – Спр. 110.
15. *ЦДІА України у м. Києві*. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111.
16. *ЦДІА України у м. Києві*. – Ф. 1322. – Оп. 1. – Спр. 56.
17. *ЦДІА України у м. Києві*. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 167.
18. *Ячменихин К. М.* Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Ігор Ісіченко

●

ЧЕРНІГІВСЬКО-СІВЕРСЬКА АСКЕТИЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ДУХОВНІ ПОШУКИ НОВОЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Кожна людина, як і кожна етнічна спільнота долає у своєму розвитку не один спокусливий етап наслідування. Знайомство з чужим досвідом може бути, безперечно, корисним, коли воно не полонить, не узалежнює нас, не нівелює нашу особистість. Дитина з плачем вимагає у батьків іграшку, побачену в сусідського хлопчика. Підліток захоплено відтворює манери популярної поп-зірки. Ціле покоління бізнесменів мріяло про «п'ятсотий Мерседес» як знак належності до кола обраних. Пенсіонер же дбайливо засаджує ділянку саме тим сортом картоплі, яка вродила в знайомого ровесника. І годі собі уявляти схильність до наслідування інших як вікову хворобу молоді: вона є постійним чинником нашого життя. Та цей чинник може перетворитися на тяжку психічну хворобу, якщо наше «Я» розчиняється в чужій ідентичності.

Самостійна присутність України в сучасній світовій цивілізації пропонує нам нові виклики. Коли ми відповідаємо на них, сліпо шукаючи взірців своєї національної доктрини або в нетрях знайомих нам з минулого тоталітарних моделей, або в спокусливому сяйві рекламного блиску західних країн, небезпека психологічного узалежнення від чужих ідентичностей загрожує перерости в патологію. Як це й відбувається нині в політичній площині, де вся складність пошуку цивілізаційної перспективи України підмінюється примітивним вибором між східним та західним векторами інтеграції. Навіть якщо врахувати, що

економічні клани дешевою політичною демагогією лише маскують свої конкретні бізнесові зацікавлення, це не зніме проблеми браку цілісних особистостей у колі посткомуністичних еліт і відповідних проблем із їхньою ідентичністю.

Ви звертали увагу, що людина з глибшим відчуттям свого національного й родинного коріння виявляється міцнішою перед різного роду життєвими випробуваннями, краще зберігає свою особистість? Про це багато розповідають усі, хто пройшов советські чи нацистські концтабори. Це добре видно в родинах наших емігрантів на Заході: у той час, як онуки й правнуки політичних емігрантів 20-40-х років ХХ ст. зазвичай зберігають етнічне самоусвідомлення, народжені в Україні діти наших сучасних заробітчан, яким вдалося оселитися в Канаді або США, буває, вже важко пригадують українські слова і не люблять згадувати про історичну батьківщину.

Глобалізований світ приймає нашу державу насторожено, як нестійкий та невизначний уламок Російської імперії. Непевне місце України в цивілізаційному змаганні змусило Самуеля Хантингтона провести лінію розламу між її заходом і сходом, а злочинне спекулювання регіональною специфікою під час останніх президентських і парламентських виборів ніби навмисне переносить наукові гіпотези американського геополітика у вимір суспільних реалій. Як і нездорове поживлення довкола визвольної боротьби УПА в фінансово залежних від іноземного капіталу середовищах східноукраїнських політиків.

За цих умов призабута історія виявляється істотним чинником не лише національного самоусвідомлення, але й пошуку власного місця в світі. Драматичний вибір «між Сходом і Заходом», що здавна відігравав чільне місце в геополітичних проектах українських мислителів, доповнюється безліччю нових нюансів. Це і загроза ісламського тероризму, і демографічна криза, і присутність на землях України сотень тисяч, коли вже не мільйонів, мігрантів, і хворобливі вияви західного лібералізму чи радше «політкоректності», що змушують навіть іспанського єпископа заявляти про небезпеку «нової державної релігії – атеїзму».

«Ким ми є?» - ось запитання, без якого подорож у сучасну цивілізацію може обернутися втечею від себе самого чи ж блуканням у чужому ворожому світі. Як довго принизливе відчуття відрубності України від європейської цивілізації змушуватиме нас смішити світ «єврошинами», «євроремонт» або «євромийками»? Це залежить від нашого мистецтва самопізнання, осягнення досвіду минулого в перспективі майбутнього.

Років шістнадцять тому ми мали таку собі досить коректну дискусію в одній із харківських редакцій. Я вже не пригадаю її змісту, який обертався довкола перспектив розвитку церковних структур у майбутній Україні. Але чудово пам'ятаю реакцію найавторитетнішого з учасників, високопоставленого церковного сановника. Коли він почув від партнерів питання: а чи будуються в його організації храми в традиціях української архітектури, владика був приголомшений: «Ви що ж, вважаєте, що існує якась окрема українська церковна архітектура?». Здається, він так і пішов із зустрічі, подумки дивуючись нахабству опонентів, котрі дійшли до того, що хочуть виділити із масиву «православно-слов'янського» сакрального мистецтва якийсь «незалежний» регіон. А йдеться не про пересічного малоосвіченого клірика – про людину із письменницькими амбіціями, українця за походженням, впливового церковного діяча...

Проблема, звичайно ж, не в становій обмеженості культури православного кліру. Українські еліти, сформувавшись із вихованців вищих партійних шкіл і просякнутої комплексами національної меншовартості «радянської інтелігенції», мусять з подивом відкривати очевидні речі. Знаковою для мене постаттю є ваш відомий донедавна земляк, який на схилі політичної кар'єри видав фоліант під характерною назвою: «Україна – не Росія». Кпини тут зайві. Вихідець із старої партноменклатури з щирим подивом ділиться своїм відкриттям: виявляється, його народ суттєво відрізняється від сусідів. Значна ж частина його ровесників і досі цього не помітила.

Є гіпотеза, що інший ваш земляк, на честь якого спершу був названий Ніжинський державний університет – тоді ще гімназія вищих наук ім. князя Олександра Безбородька – написав надзвичайно прикметну пам'ятку українського пізньобарокового письменства, «Історію Русів». Пізніше, близько 1828 року, рукопис «Історії Русів» було знайдено тут же, неподалік, - у бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту Чернігівської губернії. Так ось тут, в «Історії Русів», що виникла, ймовірно, в колах чернігівського дворянства не пізніше кінця XVIII ст., серед іншого наводиться текст промови персонажа, якого так не люблять і нині деякі політичні діячі. Тоді ж, у XVIII ст., його ім'я регулярно анафемувалося в храмах і ні в якому разі не могло згадуватися в позитивному контексті.

«Історія Русів» вкладає в уста гетьмана Іван Мазепа перед відкритим виступом проти московського царя такий промовистий монолог: *«Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли спороджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішиться в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити їй не подумати про себе самих?.. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен... Отже, зостається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили... Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них – яко притча во язицях!.. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним»¹.*

Кінець XVIII ст. – а перед українською шляхтою вже постає вибір, не менш драматичний, ніж нині, на початку XXI ст. І смілива відповідь на нього приходить із Сіверської землі, де перед тим протягом майже сторіччя перебувала столиця Гетьманщини. Написав її чи ні князь Олександр Безбородько – то вже інша річ. Хоча його життєвий досвід дає підстави зараховувати князя до найімовірніших авторів. Пригадаймо: Олександр Безбородько жив між 1746 і 1799 рр., закінчив Києво-Могилянську академію, був членом Генерального Суду, київським полковником, коли ж 1775 р. він переїхав до Петербурга, то входить до оточення імператриці Катерини II, служить їй канцлером. Згодом князь Безбородько мав великий вплив на Павла I. При цьому він мріяв про відновлення гетьманського устрою України і навіть добився відновлення Генерального Суду й деяких інших установ, скасованих Катериною II. Разом із В. Рубаном 1777 р. він написав «Краткую летопись Малыя Россіи», яка мала відкрити самотність історії України й обґрунтувати автономістичні претензії наших тогочасних еліт.

Самоідентифікація не обов'язково передбачає протиставлення себе іншим. Але вона вимагає усвідомлення своєї інакшості, фундаментальних рис вдачі, домінуючих тенденцій розвитку та механізмів інтегрування особистостей і соціальних груп до загальнонаціональної спільноти. Автор «Історії Русів» виявляє домінуючу національну історію, репрезентовану не лише промовою гетьмана Івана

Мазепи, але й постатями Івана Підкови, Якова Остряниці, Северина Наливайка, Тараса Трясила, Івана Богуна, Павла Полуботка. Це любов до свободи, пошана до людської гідності. Риси, котрі стали нині визначальними для євроатлантичної цивілізації й асоціюються в нашій свідомості швидше із західними цінностями, ніж із власною історією. Чому? Чи не відіграла тут фатальну роль ідеологія Просвітительства, узалежнивши ідеї свободи й суспільної рівності від соціальних доктрин, декларованих Французькою революцією, а потім підхоплених політичними рухами XIX-XX ст.?

Для автора «Історії Русів» та, очевидно, і для його сучасників, свобода і людська гідність виводяться з природного покликання людини як Божого творіння, наділеного образом і подобою Творця. Це споконвічні природні цінності, що відкриваються в процесі людського самовдосконалення. Духовний гарт, по-церковному аскеза, в перспективі звільнення людської особистості від влади світу, саме й передбачала подолання хибних стереотипів, дистанціювання від нав'язуваних ззовні моделей стосунків, здобуття реальної свободи вчинків і думки. Свободи вибору, даної Творцем як вирішальний складник богоуподібнення людини. Здійснення цього, однак, відбувалося шляхом духовного поступу, піднесення до Творця, а не соціальної боротьби, яка загрожувала примітивною зміною одних стереотипів на інші.

Християнська наснаженість української культури X-XVIII ст. забезпечувала природне відчуття такої спадковості. Пригадаймо, у зв'язку з чим ми вперше дізнаємося про монаше життя в Чернігові? Це дуже важливо й символічно - проп. Антоній, несправедливо звинувачуваний князем Ізяславом Ярославичем, тікає до Чернігова від княжого гніву: *«В той час прилучилося Ізяславу прийти з ляхів, і почав гніватися Ізяслав на Антонія за князя Всеслава. І прислав Святослав із Чернігова поночі по святого Антонія. Антоній же прийшов до Чернігова, і полюбилось йому місце, назване Болдіними горами, і, викопавши печеру, поселився тут. І є монастир Святої Богородиці на Болдіних горах неподалік від Чернігова і донині»*². Таким чином, найавторитетніший на Сіверщині Успенський Єлецький монастир пов'язується не просто з іменем засновника Києво-Печерської лаври, а з важким епізодом із його життя, що засвідчує дистанціювання від княжих утисків і вибір свободи навіть коштом відходу зі своєї обителі.

Літературна слава Чернігівщини асоціюється зазвичай із єпископом Лазарем Барановичем, його учнями та освіченими наступниками на архієрейській кафедрі. Однак згадаймо про початок перетворення середньовічного княжого міста на ранньомодерний центр української культури невдовзі після приєднання Чернігівсько-Сіверської землі до Речі Посполитої 1618 р. Зміни в церковному житті, зумовлені Берестейською унією 1596 р. й включенням теренів нових воєводств до Смоленської та Чернігівської архієпархії, першим ординарієм котрої став відомий письменник, автор полемічного трактату «*Obrońa jedności cerkiewnej*» (1617) Лев Крєвза, один із організаторів василіянського чину, мали переживатися як потужний струс для регіону, протягом попереднього сторіччя відірваного від України державним кордоном. За Деулінським миром 1618 р. православне духовенство мало залишити парафії й передати їх з'єднаному з Римом владиці. Чернігівщина ввійшла в тривожний час змін.

Першим помітним українським літературним виданням, що з'явилося в Чернігові, стала книга о. Кирила Транквіліона Ставровецького «*Перло многоцінне*». Книга вийшла в рік смерті автора, 1646 р., коли Кирило Транквіліон Ставровецький служив архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря, переданого монахам-василіянам. Драматична доля автора, котрий прийняв унію 1626 р., після суворого осуду його книг «*Зерцало богословія*» (1618) та «*Євангеліє учительне*» (1619) Київським архієрейським собором і заборони їх поширення в Московському царстві провокувала його до пошуку духовної альтернативи ксенофобічній ідеології «третього Риму», до творення власного синтезу досвіду східної аскези й нових форм сповіщення Євангелія та латинського шкільного богослов'я.

Події Хмельниччини поклали край василіянській і загалом католицькій присутності на Чернігівщині. Єлецький монастир знов стає православним. Ліквідується єзуїтський колегіум у Новгороді-Сіверському, створений 1646 р. на основі відкритої ще 1636 р. єзуїтської резиденції. Відновлюється Чернігівська православна єпархія, деякий час керована безпосередньо з Києва. До речі, 8 березня 2007 року ми вшанували 350-ліття архієрейської хіротонії її справжнього організатора, владики Лазаря Барановича, висвяченого 8 березня 1657 р. в Яссах.

Дослідники знаходять чимало підстав для критичних оцінок Барановича: запобігливі посвяти московському цареві, звернення 1660 р. до царя Олексія Михайловича за затвердженням свого призначення на Чернігівську кафедру, прийняття сану архієпископа від Московського патріярха 1668 р., під час канонічного перебування в клірі Константинопольської церкви, нарешті, клопотання про безпосереднє підпорядкування Чернігівської єпархії Московському патріярхові 1688 р. Однак разом із цими, справді контрверсійними, з погляду церковної політики, вчинками, єпископ Лазар Баранович протягом 1657-1693 рр. зробив чи не найбільше для відновлення тотожності культури Чернігівської землі, що зберігала б етнічно український, конфесійно православний характер і водночас інтегрувалася б до тогочасної європейської цивілізації.

Поряд із досить традиціоналістичними збірками проповідей «Меч духовний» (1666; 2-е вид. - 1686) і «Труби словес проповідних» (1674; 2-е вид. - 1679), а також полемічною відповіддю єзуїтові Павлові Боймі «Nowa miara starej wiary» (Новгород-Сіверський, 1676), Лазар Баранович видав дві збірки поезії польською мовою: «Lutnia Apollinowa» (1671) та «Apollo chrzescianski» (1670), а також збірки «Filar wiary» (1675), «Ksiega smierci» (1676), насичені віршовим матеріалом, що вважаються взірцем барокової концептивної поезії. Він заснував 1674 р. друкарню в Новгороді-Сіверському, перенесену ним же 1679 р. до Чернігова. Нарешті, Лазар Баранович започатковує працю над заснуванням у Чернігові колегії, завершеної вже наступником, архієпископом Іоаном Максимовичем.

І на цьому тлі його політичний конформізм виглядає елементарним самозбереженням церковного діяча, позбавленого надійної підтримки інших суспільних інститутів та перейнятого турботою про збереження й духовний розвиток пастви, до якої входять і численні представники київських інтелектуальних еліт, які посеред нестабільності Руїни шукали притулку в оточенні чернігівського архієпископа. Згадаймо принаймні о. Іоанікія Галятовського, свт. Димитрія Туптала, о. Івана Величковського.

Історики виявлялися швидше критичними до єпископа Лазаря Барановича. В гіршому випадку його розглядали як політичного конформіста, в кращому – як гнучкого організатора суспільно-церковного життя, що забезпечив існування в часи Руїни своєрідної культурної оазис на Сіверщині. І практично поза увагою виявляється особистий досвід побожності чернігівського архієрея, досить своєрідний, прикметно бароковий, але, безперечно, зіп'єтий на власній аскезі й досвіді східного, зокрема місцевого, чернігівського, благочестя. Хіба без благословення єпархіяльного архієрея зважилися б о. Іоанікій Галятовський і свт. Димитрій Туптало досліджувати чуда від чернігівських святих і видавати цілі збірки розповідей про них - «Скарбница потребная» Іоанікія Галятовського (Чернігів, 1676), «Руно орошенное» свт. Димитрія Туптала (Чернігів, 1680)? І хіба не прикметно, що обидва наступники й послідовники Лазаря Барановича були канонізовані – і свт. Феодосій Углицький (1896), що був архієпископом Чернігівським протягом 1693-1696 рр., і свт. Іоан Максимович (1916), котрий очолював єпархію з 1697 до 1712 рр.

Очевидно, нашу увагу має привернути насамперед свт. Іоан Максимович. Як з погляду філологічного, так і регіонального. Адже він народився тут, у Ніжині, 1651 р. у шляхетській родині Васильківських (прізвище Максимович походило від батькового імені) і уславився авторством кількох масштабних творів:

«Алфавіт, ринимами сложенный» (1705), «Богородице Дѣво» (1707), «Иеатрон или позор нравоучительный» (1708), «Молитва Отче наш, на седьм Богомыслей расположенная» (1709), «Осм блаженств евангельских» (1709). Архієпископ високо цінувався сучасниками як майстерний проповідник.

Навчався святий у Києво-Могилянській колегії, там же деякий час викладав. Монаший постриг прийняв 1676 р. в Києво-Печерській лаврі. Свт. Іоан організував відкриття в Чернігові Малоросійської колегії, влаштованої на взірєць Києво-Могилянської (1700). Він дбав про діяльність друкарні.

Свт. Іоана Максимовича спіткала доля багатьох освічених українців: 1712 р. він був переведений на кафедру Тобольського митрополита. Три роки служив у Сибіру, здійснюючи активну християнську місію, наvertsаючи місцеві народи, здійснюючи добротинну опіку над бідними й знедоленими. Упокоївся він 10 червня 1715 р.

Історія і в цьому випадку була несправедливо жорстокою. З книги до книги мандрували іронічні слова критичного сучасника свт. Іоана: *«Бог дав тим віршописцям друкарню й охоту та гроші й вільне життя. Мало кому потрібні речі на світ видаються»*³. І практично ніхто не зважувався перевірити об'єктивність цієї оцінки, принаймні прочитати розкритиковані книги. Лише останнім часом з'являються праці харківської дослідниці Олени Супрун, яка з 1990-х рр. активно займається літературною спадщиною Лазаря Барановича й Іоана Максимовича. Тепер же почала працювати над кандидатською дисертацією за книгою «Алфавіт духовний» молодий літературознавець із Бердянська Світлана Журавльова. З'являється надія на те, що в майбутньому ми зможемо дістати ширшу й об'єктивнішу оцінку визначного діяча української культури, вашого земляка.

Протягом XVIII ст. Чернігівщина відігравала провідну роль в українському суспільному й культурному житті. *«Давні державно-козацькі традиції і автономістичні прагнення і далі зберігалися на Чернігівщині (найвиразніше на Україні), бо українська старшина і визначні роди не денационалізувалися і не пішли на співпрацю з російським урядом»*⁴. Чи була в цьому заслуга єпископів і монахів, що творили місцеву літературну традицію, позірно дуже далеку від актуальних політичних проблем? Безперечно! Адже чужі політичній публіцистиці наші письменники в рясах формували здорове відчуття етнічної й конфесійної тотожності, дбали про збереження гідного самоусвідомлення християнина. Дбали про плекання духу свободи в Христі. І залучення до сучасного літературного й наукового життя, а ще важливіше – до педагогічного процесу, чернігівсько-сіверської монашої традиції може відіграти незамінну роль у подоланні тих хворобливих комплексів, які й нині стають на перешкоді розв'язанню нами найважливішої для людини й для нації проблеми: ким вона є і чим рїзниться від інших. Проблеми нашої ідентичності, без розв'язання якої ми прирікаємо себе на становище вічних маргіналів.

Джерела та література:

1. Там само. – С.257-260.
2. Патерик Києво-Печерський: Пер. Ірини Жиленко. – К.: КМ Академія, 1998. – С.171.
3. Історія української літератури: У 8 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – С.435.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т.10. – С.3726.